

Judaica Bulletin

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle
Postbus 194, 8000 AD Zwolle
Verschijnt viermaal per jaar - Oplage 300 exempl.

Jaargang 4, Nummer 4 // Nisan 5751 - April 1991

Postgiro 259272 - Abonnementsprijs f 12,-

TWEEDE SYNAGOGEPAD - ZONDAG 26 MEI 1991

Op zondag 26 mei 1991 organiseren de Stichting Judaica Zwolle en het Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle voor de tweede maal een 'synagogepad'. Werden vorig jaar een aantal plaatsen ten zuid-oosten van Zwolle bezocht, dit jaar gaat te tocht naar het noorden en westen. Per touringcar zullen aan aantal synagogen en joodse begraafplaatsen in de wijde omgeving worden aangedaan.

De tocht zal gaan langs de voormalige synagoge in Kampen en de joodse begraafplaats in IJsselmuiden. Daar zal de heer drs. J. van Gelderen, docent aan de Theologische Universiteit van Kampen, het een en ander vertellen over de geschiedenis van de Joden in Kampen en IJsselmuiden, de synagoge en de begraafplaats (een voorproefje vindt u in het artikel van Sietske Gajoen-Bosgraaf op pagina 2 in dit bulletin).

De voormalige synagoge van Kampen aan de IJsselkade.

Verder zal een bezoek worden gebracht aan de synagoge van Apeldoorn, waar de deelnemers ontvangen worden door iemand van de Joodse Gemeente Apeldoorn. Ook daar zal de nodige informatie worden gegeven. Tenslotte is er nog een kort bezoek aan de kleine, fraai gelegen joodse begraafplaats van Hattem.

Daar er voor dit synagogepad veel belangstelling verwacht wordt, zal er waarschijnlijk gereden worden met twee bussen, die elk in een andere volgorde de lokaties zullen aandoen. Belangstellenden voor deelname aan het tweede synagogepad kunnen een informatie- en inschrijvingsfolder opvragen bij de Stichting Judaica Zwolle, tel. 05208-67120 of 038-539283. Aanbevolen wordt met inschrijving niet te wachten. In de week van 13 mei krijgt men bericht of men in de bus of op de reservelijst is geplaatst.

DE JODEN VAN KAMPEN

Sietske Gajoen-Bosgraaf

De geregelde geschiedenis van de Joodse Gemeente in Kampen begint in de loop van de achttiende eeuw. Wel is er reeds in de veertiende eeuw sprake van joodse kooplieden in de IJsselstreek, maar deze kunnen zich niet blijvend vestigen: handelsverbod, uitbanning, vermoordding, daaruit bestaat hun geschiedenis. Eerst in de nieuwe tijd onder de Republiek kan er sprake zijn van blijvende gemeenschappen. In 1796 wordt aan de leden van de 'Joodsche Natie' burgerrecht verleend, een recht bevestigd door de Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden (1814). De Joden behoren nu tot het Nederlands Israëlietisch Kerkgenootschap. In Kampen is er een groeiende gemeente: in 1870 telt men tegen de 500 leden. Maar dan gaat het aantal vrij snel achteruit. Vooral de jongeren trekken weg naar de grotere steden.

Om een beeld te krijgen van de plaats van de Joden in de Kamper samenleving kunnen we terecht in de Almanak van 1946-1947. Om iets van de sfeer te proeven binnen de joodse gemeenschap kan men het beste de boeken lezen van Samuel Goudsmit, bijvoorbeeld Jankefs Jongste. Een levendige, kleurrijke groep, actief in vele sectoren van de Kamper samenleving. Overbodig te zeggen dat hier en daar een zweempje antisemitisme te vinden is, zich uitend in plagerijtjes, afgunst, drang om te bekeren... Maar toch horen de Joden er geheel bij.

De joodse gemeenschap is sterk georganiseerd, net als andere kerkgenootschappen: een kerkeraad, een kerkbestuur, een armbestuur, een schoolbestuur, een damesvereniging, een 'onderlinge zangstudie' enz. In 1917 wordt een fraai gedenkboek uitgegeven bij het zeventigjarig bestaan van de sjoel aan de IJsselkant. De gemeente telt dan nog een honderdtal leden. In 1930 is dat geslonken tot 68.

Bestuur en gemeenteleden proberen naar hun vermogen gestalte te geven aan het joodse leven in moeilijke tijden. De gebeurtenissen in Duitsland vervullen ieder met zorg. Kan zoiets hier ook komen? Het leek onvoorstelbaar. En dan op een morgen in mei 1940 is het oorlog. Langzaam maar zeker komen de maatregelen los. Verplichte registratie, ontslag van joodse ambtenaren, Joden mogen geen radio's meer bezitten, enz.

Opschrift in Hebreeuwse letters boven de vooringang van de voormalige synagoge te Kampen: 'Want mijn huis, een huis van gebed wordt het genoemd voor alle volken' (Jes. 56:7).

November 1941: Joden mogen niet meer reizen zonder verlof. Het lidmaatschap van niet-joodse organisaties wordt hun verboden. Januari 1942: openbaar onderwijs wordt voor Joden verboden, autorijden is niet langer geoorloofd, persoonsbewijzen moeten worden voorzien van een 'J'. Maart 1942: Joden mogen niet meer huwen met niet-Joden. Juni 1942: een volledig reisverbod voor Joden wordt afgekondigd. Juli 1942: telefoneren wordt voor Joden verboden, Joden mogen niet langer bij niet-Joden op bezoek gaan. September 1942: een studieverbod voor joodse studenten wordt van kracht. En dan volgen de eerste razzia's, de oproepen voor de 'werkverschaffing', de eerste deportaties.

Vanaf april 1941 is er nog maar één streng gecensureerd communicatiemiddel: het Joodse Weekblad. Alle 'maatregelen' moeten hierin worden gepubliceerd. Met ingang van 2 mei 1942 wordt het dragen van den gele ster verplicht gesteld. Vanaf juli 1942 gaat het ineens allemaal heel snel. Joden zonder werk (het was hun afgenomen) moeten zich melden voor de werkverschaffing. Op 17 november 1942 krijgt de Kamper politie en de in Kampen ingedeelde marechaussee het bevel om alle nog aanwezige Joden het bericht voor vertrek aan te zeggen. Onder politiebegeleiding lopend naar de Buitensociëteit. Zieken met doktersattest mogen nog achterblijven. Het transport uit Kampen bestond uit twintig personen. Velen in Kampen gaan afscheid nemen. U kunt het nalezen in de herinneringen van juffrouw Hendriks. Zij schrijft o.a. 'heel velen van de omstanders konden hun tranen niet bedwingen, er was rouw'. Om 8.55 uur op 18 november rijdt de trein weg. Een laatste groet, een stil 'tot ziens' op de lippen. Ieder heeft zijn eigen verhaal.

Van 23 op 24 november is er 's nachts 'selectie' in het kamp Westerbork. De Kampenaren gaan... We weten nu hun lot. Een lijst van namen van weggevoerde Kampenaren is te vinden in 'Kroniek van de Jodenvervolgung Kampen 1940-1945' (zie literatuuropgave).

Op 4 april 1943 wordt er in de Zwolse Courant meegedeeld, dat alle Joden uit de provincie zich naar Vught moeten begeven tegen 15 april. Er worden pogingen in het werk gesteld de zieke, achtergebleven mensen nog te laten blijven. Er volgen bekeuringen. Echter op 10 april 's morgens om 7 uur worden zij allen per ziekenauto en onder geleide van een rechercheur naar Westerbork overgebracht. De een na de ander wordt van daar naar Sobibor gedeporteerd. Een enkele joodse Kampenaar heeft de oorlog overleefd door tijdig onder te duiken.

We kunnen dit alles lezen, maar navoelen kunnen we het nooit, laat staan het begrijpen. Maar het moet worden doorverteld, niet voor de weinigen die bleven, maar voor ons, de andere Kampenaren van toen en heden.

Gedenksteen in de voorgevel van de voormalige synagoge van Kampen met daarop de namen van de Kampense Joden die zijn omgekomen.

Als er in joodse kring iemand gestorven is wordt er Kaddisj gezegd en ook als de dag wordt herdacht van iemands sterven. We zullen dit gebed hier opnemen (de vertaling is van Rabbijn S.Ph. de Vries):

`Verheven en geheiligd worde - naar de bedoeling van Zijn wil - Zijn grote Naam in de wereld welke Hij geschapen heeft. Worde Zijn Koninkrijk erkend in uw leven, nog in úw dagen en in het leven van gans het huis van Israël, weldra in de naderende tijd. Welnu dan, zegt het mede: Amen! Geloofd worde Zijn grote Naam, in alle eeuwigheid geprezen, geroemd, gevierd, hoger en hoger steeds verheven, verheerlijkt, gehuldigd, bejubeld de Naam van de Heilige, geloofd zij Hij. Hoog boven iedere lof en elk lied en alle zang en troost, die er op de wereld wordt uitgezegd. Welnu dan, zegt het mede: Amen.

Dat is geen gebed voor de doden, maar een gebed voor de levenden. Dat zij zoeken in hun leven naar een betere, een andere wereld, het Koninkrijk. Ook als wij niet godsdienstig zijn dan kunnen wij dat toch wel navoelen: dat het in het gedenken van de doden gaat om het leven nu, het rechte leven in gewone menselijkheid, om de rechte ontplooiing van heel dat zo vaak bedreigde leven op deze aarde. Dat wij niet wegkruipen in angst om het verleden (dat zal bij tijd en wijle ook gebeuren), maar staan voor het leven en de toekomst en zoeken naar het goede, het rechte daarin. Welnu dan, zegt het mede: `Amen'.

Literatuur

J. van Gelderen, Kroniek van de Jodenvervolgung Kampen 1940-1945, In: Kamper Almanak 1982-1983.

MEDEDELING BIBLIOTHEEK

Boeken op het gebied van het Jodendom

Mocht u boeken op het gebied van het Jodendom van de hand willen doen, dan houdt de Stichting Judaica Zwolle zich aanbevolen deze (gratis) van u te ontvangen. We behouden ons echter het recht voor enige selectie toe te passen op de aangeboden titels.

ABONNEMENTEN JUDAICA-BULLETIN

Wie niet deelneemt aan onze cursussen, maar toch geïnformeerd wil worden over activiteiten in Zwolle en omgeving op het gebied van het Jodendom, kan zich abonneren op het Judaica-Bulletin door f 12,- over te maken op postgiro 259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

DE JOODSE BEGRAAFPLAATS TE HATTEM

Wil Cornelissen

Omdat bij de komende tocht op 26 mei 1991 waarschijnlijk ook de begraafplaats van Hattem zal worden bezocht, bracht ik er al vast een oriënterend bezoek. Ook had ik gesprekken met de heren G. Kouwenhoven en D.J. Roelofs van het gemeentearchief dat gevestigd is in het prachtige stadhuis. Dankzij de hulp van beide heren en gebruik makend van het artikel in 'Fragmenten' (*) kan het volgende worden geschreven.

De joodse gemeente van Hattem is nooit erg groot geweest. In de achttiende eeuw is er pas sprake van een zeer bescheiden joodse groepering. Het heeft nog tot 1873 geduurd voordat in Hattem een synagoge werd gebouwd. Twaalf jaar later viel het besluit om een begraafplaats te stichten. Voor tien gulden (!) kocht de joodse gemeente een stuk grond. Deze begraafplaats ligt enigszins ingeklemd tussen de oude en de nieuwe ingang van de grote algemene begraafplaats aan de Kerkhofdijk.

Interessant is de brief van de Opperrabbijn van Gelderland dd. 11 maart 1885. Hij doet enige voorstellen over de op te stellen overeenkomst tussen de 'geachte gemeenteraad van Hattem en de Israëlieten aldaar'. Opperrabbijn J. Tal schrijft aan Burgemeester C.I.L. Mos van Hattem dat hij toch nog wel enige opmerkingen heeft bij de bijzondere bepalingen. Over de indeling schrijft hij bijvoorbeeld: 'De grafzerken of andere gedenktekenen mogen slechts aan het boven einde van het graf, waarbij zij behooren, worden geplaatst. Daardoor blijft de orde gehandhaafd'.

Natuurlijk 'moet de Israëlietische gemeente zorgen voor de reinheid en veiligheid.' Maar een eerder voorstel van de gemeente om, bij in gebreke daarvan de begraafplaats maar helemaal te sluiten, wil de Opperrabbijn vervangen zien door een dan te geven waarschuwing. Want dan heeft de 'Israëlietische gemeente de gelegenheid de fout te herstellen.' Hij schrijft verder: 'Het is in zeker opzicht eene levenskwestie voor eene Joodsche gemeente, eene niet-opvorderbare begraafplaats te bezitten.'

Voorts voegt de hoogste rabbinale gezagsdrager in Gelderland nog een plan bij, waarbij de indeling zodanig is, dat er 33 graven voor volwassenen en 24 graven voor kinderen zullen kunnen zijn.

Het oudste graf is van Isaak Kohen. Hij werd 58 jaar en woonde in Heerde. Hij werd begraven op 21 februari 1887. Van deze familie Kohen zijn er nog meerdere grafstenen te zien. Ook namen van de families Rozeband(t), Van Gelder(en), Glas en Cortissos kwamen veel in Hattem en omgeving voor. Op de zerken komen we ze meermalen tegen. Het laatste jaartal, dat ik tegenkwam, was 1983. Een merkwaardigheid leek me, dat de graven zich achter de grafstenen bevinden.

Het meest trieste - en Kouwenhoven noemt dit terecht tekenend voor de absurditeit van de tweede wereldoorlog - is de dubbele grafsteen van het echtpaar Van Gelder-Bakker. Zij zijn, doordat zij door verregaande onvoorzichtigheid de levens van verzetsmensen, en andere onderduikers in gevaar brachten, door ondergrondse werkers uit Apeldoorn in april 1944 om het leven gebracht.

* J. van Gelderen (red.), Fragmenten, Joods leven in Zwolle en omgeving, IJsselakademie, Kampen 1985.

GIFTEN

Wij ontvingen f 60,- van de heer H.A. te K.; f 12,- van de heer H.W. te Z.; f 181,70 van de Basisgemeente 'De Werkplaats' te Zwolle. Onze hartelijke dank daarvoor.

MEN STERFT ALLEEN ALS MEN WORDT VERGETEN

De plaatsing van plaquettes in Zwolle.

Wil Cornelissen.

Vorig jaar 5 mei was het 45 jaar geleden dat ons land bevrijd werd. Teneinde dat feit te herdenken zijn er in de maanden daarna aan diverse panden in onze gemeente plaquettes aangebracht. Zij geven de plaats aan waar in de jaren 1940 - 1945 "iets" is gebeurd. Dat "iets" vraagt natuurlijk om een nadere uitleg en verklaring.

Er zijn in die jaren in veel huizen acties voorbereid tegen de Duitse bezetters. Er zijn gewapende en ongewapende overvallen gepland, er zijn op diverse plaatsen illegale bladen gedrukt, er zijn onderduikers verborgen. Ook zijn er plaatsen aan te wijzen waar verzetsmensen of gijzelaars gevangen werden gehouden en er zijn stadgenoten omgekomen bij bombardementen. Kortom, ook in onze stad zijn er (nog) veel plaatsen die herinneren aan die verschrikkelijke jaren. Zwolle staat niet in de geschiedenisboekjes, het was geen Putten, Rotterdam of Texel. Het was, zeker in die jaren, een gewone provincieplaats. Maar oorlog en bezetting trokken zich niets aan van gemeentegrenzen. En ook het verzet bleek overal te zijn. Wat dat betreft was de Overijsselse hoofdstad geen uitzondering.

Om panden te gaan voorzien van een gedenkplaat werd er na overleg en met medewerking van het gemeentebestuur een werkgroep samengesteld. Deze werkgroep moest het plan nader uitwerken. Er zou een inventarisatie van de in aanmerking komende huizen gemaakt moeten worden. De werkgroep bestond uit J.T. Teunis (stadsontwikkeling/monumentenzorg), W.A. Huijsmans (gem. archiefdienst), J. Hagedoorn (Zwolse Historische Vereniging), G. van der Brug (raadslid) en W. Cornelissen (initiatiefnemer).

De bijeenkomsten van de werkgroep verliepen in een prima sfeer. Er bleken - vooral na een oproep in de plaatselijke pers - veel plekken te zijn die in aanmerking konden komen. Te veel. Er moest beslist geen "woud" van plaquettes ontstaan. Een belangrijk punt van bespreking was of er ook "plaatsen van het kwaad" gemarkeerd moesten worden. Moesten bijvoorbeeld het huis waar de Ortskommandant zetelde en het Kringhuis van de N.S.B. in de lijst worden opgenomen? Na ampele discussie besloot de werkgroep dit wél te doen. Uit historisch oogpunt gezien zou het natuurlijk onvolledig zijn om wel de "verzetshuizen" maar niet de plaatsen waartegen men zich verzette te benoemen.

Praktische problemen konden zich nog voordoen met betrekking tot de noodzakelijke toestemming van de huidige eigenaren, de juiste teksten en de afmetingen van de plaquettes.

De werkgroep deed ook nog suggesties om bepaalde plaatsen extra te markeren. Als zodanig kwamen in aanmerking: het stadhuis, waar omgekomen ambtenaren konden worden vermeld, het Engelse Werk, waar gearresteerde onderduikers zijn doodgeschoten, de Bollebieste waar slachtoffers van een bombardement vielen en de vroegere veelading (nu PTT poststation) vanwaar de meeste Joodse stadgenoten werden weggevoerd.

Met vreugde constateerde ik dat op 5 mei 1990 in een plechtige bijeenkomst de eerste plaquette door de burgemeester van Zwolle werd onthuld. De andere borden zijn in de loop van de maanden daarna aangebracht.

STUDIEDAG 15 SEPTEMBER 1991

VIJF JAAR VRIJ LEERHUIS IN ZWOLLE*Studiedag joodse invloed op de Westeuropese cultuur*

Ter gelegenheid van het vijfjarige bestaan van het Vrije Leerhuis voor Talmoed en Tora te Zwolle organiseert de Stichting Judaica Zwolle op zondag 15 september 1991 in de Zwolse synagoge een studiedag met als thema 'De joodse invloed op de Westeuropese cultuur'. Op het programma staan 's morgens een tweetal algemene inleidingen op de thematiek en 's middags een aantal workshops over specifieke aspecten van het thema. Alle lezingen en workshops zullen worden verzorgd door deskundige inleiders.

Voor inschrijving op deze studiedag wachte men op de folder en/of de aankondiging in het volgende nummer van het Judaica-Bulletin.

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING - VOORJAAR 1991 Samenstelling: Stichting Judaica Zwolle
--

De avonden van de cursus Hebreeuws II zijn in overleg met de deelnemers verplaatst en worden gehouden bij de docent aan huis.

zo	31/03	2e dag Pesach - [1e Paasdag]
ma	01/04	[2e Paasdag]
di	02/04	Cursus Midrasj-karakter van de evangeliën, avond 3
do	04/04	Hebreeuws I (beginnerscursus), avond 14 * Genootschap Nederland-Israël afdeling Hoozevee. De heer J. Granaada over: 'Historische, sociale en religieuze achtergronden van het joodse Paasfeest'. Voor plaats en tijd: 05280-72893.
vr	05/04	7e dag Pesach
za	06/04	8e dag Pesach

do	11/04	Jom Hasjoah - Hebreeuws III (bijhoudcursus), avond 8 * Open avond te Apeldoorn georganiseerd door het gereformeerde Deputaatschap voor Kerk en Israël en de hervormde Raad voor de verhouding van Kerk en Israël. Thema: 'Israël en de toekomst' (de uitleg van de Bijbelse profetie over de toekomst van Israël). M.m.v. dr H. Vreekamp en drs. J.G.K. Littoij. Nadere informatie: 033-960390 of 03438-17909.
za	13/04	sjabbat Sjemienie (Lev. 9:1-11:47)

ma	15/04	Vrij Leerhuis Oorsprong/schisma, avond reserve
wo	17/04	Open avond te Swifterbant georganiseerd door het gereformeerde Deputaatschap voor Kerk en Israël en de hervormde Raad voor de verhouding van Kerk en Israël. Thema: 'Israël en de toekomst' (de uitleg van de Bijbelse profetie over de toekomst van Israël). M.m.v. dr H. Vreekamp en drs. J.G.K. Littoij. Nadere informatie: 033-960390 of 03438-17909.
do	18/04	Jom Ha'atmaot - Hebreeuws I (beginnerscursus), avond 15 * <u>Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle</u> . Feestavond ter gelegenheid van Jom Ha'atmaot. Op het programma staan een toespraak door de heer drs. L.M.L.H.A. Hermans, burgemeester van Zwolle, en een <u>concert van Jiddische en andere joodse muziek</u> (het gezelschap was bij het ter perse gaan van dit bulletin nog niet bekend). Het is mogelijk dat een kleine toegangsprijs wordt gevraagd in verband met de kosten. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. * Genootschap Nederland-Israël afdeling Ommen. Dr. W.H. Zuidema uit Hilversum over: 'De pelgrimage naar Jeruzalem ten tijde van de Tweede Tempel'. Voor plaats en tijd: tel. 05291-51581.
za	20/04	sjabbat Tazrie'a (Lev. 12:1-13:59) Metsora (Lev. 14:1-15:33)

di	23/04	Genootschap Nederland-Israël afdeling Kampen. De heer Schrijver over: 'Geïllustreerde haggadot met uniek materiaal' (Een haggada is een boekje met teksten voor de Seder-maaltijd). Plaats: De Hanzestad, Oudestraat 135, Kampen. Tijd: 20.00 uur.
do	25/04	Hebreeuws III (bijhoudcursus), avond 9
za	27/04	sjabbat Achareej Mot (Lev. 16:1-18:30) - Qedosjiem (Lev. 19:1-20:27)

ma	29/04	Vrij Leerhuis Oorsprong/Schisma, inhaalavond
di	30/04	[Koninginnedag]
do	02/05	Lag Ba'omer - 33e dag van de Omer-telling - Hebreeuws I (beginnerscursus), avond 16
za	04/05	sjabbat Emor (Lev. 21:1-24:23)

zo	05/05	[Bevrijdingsdag]
do	09/05	[Hemelvaartsdag]
za	11/05	sjabbat Behar (Lev. 25:1-26:2) - Bechoeqotai (Lev. 26:3-27:34)

zo	12/05	Jom Jeroesjalajim
di	14/05	Genootschap Nederland-Israël afdeling Hoogeveen. De heer Richard A. Stern over: 'Jeruzalem in al haar facetten van stad en mensen' (met dia's). Voor plaats en tijd: 05280-72893.
do	16/05	Hebreeuws I (beginnerscursus), avond 17
za	18/05	sjabbat Bemidbar (Num. 1:1-4:20)

zo	19/05	Sjawoe'ot - [1e Pinksterdag]
ma	20/05	Sjawoe'ot - [2e Pinksterdag]
do	23/05	Hebreeuws III (bijhoudcursus), avond 10
za	25/05	sjabbat Naso (Num. 4:21-7:89)

zo	26/05	<u>SYNAGOGEPAD</u> , tocht per touringcar langs diverse synagogen en joodse begraafplaatsen georganiseerd door de Stichting Judaica Zwolle en het Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle (zie het openingsartikel in dit bulletin).
do	30/05	Hebreeuws I (beginnerscursus), avond 18
za	01/06	sjabbat Beha'alotecha (Num. 8:1-12:16)

za	08/06	sjabbat Sjelach Lecha (Num. 13:1-15:41)

za	15/06	sjabbat Qorach (Num. 16:1-18:32)

BOEKBESPREKINGEN

Dan Michman, **Het Liberale Jodendom in Nederland 1929-1943** Van Gennep, Amsterdam 1988, 224 pagina's, f. 43,50

De wortels van het Liberaal Joods Kerkgenootschap liggen in de eerste decennia van deze eeuw. In wijder Europees verband mag dit als zeer laat gelden. Onder invloed van de Verlichting waren onder andere in Duitsland al in de achttiende eeuw initiatieven genomen om het jodendom en de joodse religie aan te passen aan de 'moderne' tijd en aan de heersende normen van de Europese omgeving. Dit mag gezien worden als een gevolg van de acculturatie en assimilatie van met name de bovenlagen van de joodse gemeenschap. Vooral in Amerika - waar de reform zich al zeer snel losmaakte van de bestaande religieuze gemeenschappen - Engeland en Duitsland ontstonden grote groepen die de religieuze hervorming toegedaan waren.

In Nederland kreeg de reform volgens Michman geen voet aan de grond, omdat er geen diepgaande discussie plaatsvond over geloof, idee en essentie van het jodendom. Bovendien ontbrak een gegoede middenstand en rijke bovenlaag die het idee van de reform zou kunnen dragen zoals dat elders gebeurde. Het grote joodse proletariaat voelde zich eind negentiende eeuw niet meer tot het religieuze jodendom aangetrokken, zodat een hervorming daar bij voorbaat nauwelijks vat op zou krijgen. Bovendien was er binnen de joods-religieuze gemeenschap een ruime plaats voor de niet-religieuze rasgenoten. Dit paste uitstekend in de verzuilde Nederlandse samenleving: men behoorde tot een religieus, sociaal en cultureel bepaalde gemeenschap, ongeacht de intensiteit van bijvoorbeeld de religieuze beleving. Wie tot de gereformeerde zuil behoorde was gereformeerd, wie 'joods' was, bleef 'joods'.

Initiatieven van de zijde van de World Union for Progressive Judaism in 1929 gaven de aanzet voor de oprichting van het Verbond van Liberaal-Godsdienstige Joden in Nederland in 1931. Het centrum van het Verbond lag in Den Haag en Amsterdam. Hoewel ze getalsmatig klein waren - in 1940 werd hun aantal (te hoog?) geschat op 900 (tegen een totale groep van 140.000 joden in Nederland) - waren de liberale joden voor een belangrijk deel afkomstig uit de meest geziene families in Den Haag en Amsterdam. Dit verklaart mede de felle reactie van de zijde van de orthodoxie. Die was bang een belangrijk deel van haar - al lang vrijzinnig denkend - sociaal kader te verliezen. De liberale beweging was echter te radicaal om grote aanhang te verwerven, wat overigens tot gevolg had dat de belangstelling voor het orthodoxe jodendom een tijdelijke opleving doormaakte. In hoeverre de ontwikkelingen in Duitsland hiervan mede oorzaak waren, geeft Michman niet aan, hoewel hij wel beweert dat de instroom van Duitse vluchtelingen van belang is geweest voor de groei van het liberaal jodendom in de jaren 30.

Dan Michman heeft een goed toegankelijk beeld geschetst van de nog nauwelijks onderzochte geschiedenis van de liberaal-joodse beweging in Nederland. Tien bijlagen vullen het historisch overzicht aan. Daarbij moet gezegd worden dat Michman zich voornamelijk beperkt tot het ontstaan en de groei van de beweging. Aan het ontstaan tegen de achtergrond van de reform-beweging in Europa besteedt hij 80 van de 140 tekstpagina's. De overige pagina's worden besteed aan de moeilijkheden die de liberaal-joodse beweging had om vaste voet aan de grond te krijgen: zoals gezegd telde de beweging in 1940 nog geen 1000 leden. Samenwerking met het Nederlandsch-Israëlietisch Kerkgenootschap bleek, ook in oorlogstijd, niet mogelijk.

Jaap Hagedoorn

Martin Gilbert, **Jewish History Atlas**, Weidenfeld & Nicolson, London 1988³, 128 pagina's, £ 7,95

Wie zich bezighoudt met geschiedenis, weet van welk belang kaarten en atlassen zijn voor een juist idee van de ontwikkelingen. Immers de wereldgeschiedenis is complex: wie bijvoorbeeld geïnteresseerd is in Polen, wordt geconfronteerd met de complexe geschiedenis van de Poolse staat, die aanvankelijk verder naar het oosten lag, toen bij drie delingen verdeeld werd tussen Rusland, Duitsland en Oostenrijk-Hongarije en uiteindelijk in 1919 door het vredesverdrag van Versailles weer geconstitueerd werd. Niet alleen schetst het kaartbeeld de geschiedenis van Polen, maar het is ook van belang

voor de onderzoeker. Waar liggen zijn bronnen: in Warschau, Berlijn, Bonn, Moskou of Wenen?

Wie zich bezighoudt met de geschiedenis van de joden, heeft misschien nog wel een grotere behoefte aan een kaartbeeld. De geschiedenis van de joden strekt zich immers uit over alle hoeken van de aarde. Waar en wanneer vestigden de joden zich in China, hoe zag het koninkrijk van David er uit en hoe Jeruzalem tussen 1948 en 1967? En in welke staat lag Wilna/Wilnius (nu de Sovjet-Unie, of zo men wil: Litouwen) nu eigenlijk in bijvoorbeeld 1801? Maar ook kan met behulp van kaarten duidelijk gemaakt worden waar de Israeli's hun oorsprong hebben in Europa en daarbuiten, in welke plaatsen aan het eind van de middeleeuwen joodse drukkers woonden en de geschiedenis van de joden in Irak.

Martin Gilbert stelde al in 1969 een boek samen met dergelijke kaarten naar ontwikkelingen of thema's. Het boek beleefde in 1988 een tweede herdruk van de derde editie, waarin ook de meest recente ontwikkelingen zijn opgenomen. In totaal 124 kaarten schetsen de geschiedenis van het jodendom voorzover dat in kaarten is weer te geven. Om naast de bovengenoemde thema's nog enkele te noemen die in het boek te vinden zijn: de joden in India (tot 1795), de Kruistochten, valse messiasen tot 1816, Napoleon en de joden, Europees antisemitisme (1917-1933) en de Refuseniks sinds 1970. Ook de meeste landen waar een grote joodse gemeenschap woonde of woont zijn in het kaartmateriaal opgenomen. De meeste kaarten zijn ook nog van schriftelijke informatie voorzien.

Hoewel het risico bestaat dat actuele ontwikkelingen de relevantie van sommige kaarten achterhalen, kan een atlas zoals Gilbert die samenstelde een waardevol hulpmiddel zijn voor iedereen die zich interesseert voor joodse geschiedenis. Maar ook voor iemand die gewoon wat wil bladeren, bevat de atlas interessante informatie. Overigens is de uitgave veel minder luxe (geen kleur, niet hardgebonden) en uitgebreid - en dus minder duur - dan de **Atlas of the Jewish World** (in Nederland verschenen als **Atlas van de joodse wereld**) van Nicholas de Lange. Ook een index ontbreekt. Gelukkig is wel een beknopt literatuuroverzicht opgenomen.

Jaap Hagedoorn

De herleving van het Hebreeuws

Hebreeuws is een van de oudste levende talen. De geschiedenis van deze taal strekt zich over een tijdperk van 3.300 jaar uit en gedurende deze periode is het de taal geweest van het boek dat de meeste invloed op het mensdom heeft uitgeoefend, namelijk de Bijbel. Maar niet alleen hierop, ook vele andere belangrijke werken over ethiek en wetenschap zijn door Tenach geïnspireerd. In onze tijd is het van historische betekenis geworden omdat het het enige voorbeeld is van een taal die weer met succes een spreektaal werd nadat ze volkomen opgehouden had als gesproken communicatiemiddel te fungeren. De vraag is nu hoe deze herleving is ontstaan.

Zowel Tenach als enige inscripties en letters op potscherven die de bodem van Palestina opleverde, zijn welsprekende getuigen van het feit dat de joodse bevolking in de tijd van de Eerste Tempel zich uitsluitend van het Hebreeuws bediend heeft. Gedurende meer dan vier eeuwen na de terugkeer uit de Babylonische Ballingschap werd het Hebreeuws van Tenach nog als schrijftaal gebruikt. De oorlogen van 70 en 132 die de oorzaak waren van de ondergang van Judea, dat het centrum van het Hebreeuws was, hadden ook het einde van het Hebreeuws als spreektaal tot gevolg. De joden spraken veertien eeuwen lang Hebreeuws.

Van 200 tot 1880 behoorde het Hebreeuws niet meer tot het dagelijkse taalgebruik, hoewel het zich toch bleef handhaven. Het werd als communicatiemiddel tussen joden van verschillende landen gebruikt die elkaars moedertaal niet kenden. Ook spraken vrome joden op Sjabbat wel Hebreeuws. Deze gehele periode echter was de gewoonte om in het Hebreeuws te schrijven zeer verbreid. Er waren joodse gemeenschappen die het Hebreeuws gebruikten naast een andere geschreven taal. Zo bedienden de joden in Spanje zich van het Arabisch voor filosofie en van het Hebreeuws voor poëzie. Tussen andere gemeenschappen, zoals bijvoorbeeld de Franse en Duitse joden, was van de tiende tot de veertiende eeuw het Hebreeuws het enige communicatiemiddel. In Oost-Europa was het de taal van de ontwikkelde stand.

Toen tegen het einde van de 18e eeuw de Europese beschaving tot de joodse bevolking begon door te dringen, was dit grotendeels ten gevolge van de He-

breeuwse geschriften van de Haskalah (Verlichting). De niet-grammaticale stijl van de Middeleeuwen verdween en men keerde terug tot de taal van Tenach. Er verschenen moderne poëzie, toneelstukken, romans en wetenschappelijke werken; in 1856 verscheen de eerste Hebreeuwse krant, het weekblad Ha-Maggid.

Gedurende deze zeventien eeuwen was de literaire Hebreeuwse produktie zeker niet minder, noch in kwaliteit noch in kwantiteit, dan die van de voornaamste talen der Europese beschaving. Zij omvat enige honderden boeken die uit andere talen vertaald waren. Hoewel alle culturele behoeften van de joodse lezer tot het einde van de 18e eeuw bevredigd konden worden, bleef zij toch achter bij de enorme intellectuele ontwikkeling van de 19e eeuw. Zowel als gevolg hiervan als van het verlangen naar assimilatie, ging de kennis van het Hebreeuws sterk achteruit.

In een eeuw waarin de grootste geesten in de joodse gemeenschap het volledige burgerrecht voor de joden in hun respectievelijke landen als het uiteindelijke ideaal zagen, scheen het cultiveren van een aparte literaire taal een luxe. Eerst tengevolge van de Russische pogroms in 1880 realiseerde men zich dat de oplossing van het joodse vraagstuk van binnenuit moest komen, namelijk door de herleving van het joodse volksbestaan, en het was hierdoor dat de importantie van de nationale taal instinctief werd erkend. Zo werd het Hebreeuws de taal van de Chibbat Zion - de voorlopers van het zionisme. Het onmiddellijke gevolg was een werkelijk opzienbarende ontwikkeling van de Hebreeuwse literatuur in de jaren 1880 tot 1914. Deze tijd, die schrijvers als Achad Ha'am, Bialik en

Tchernichowsky voortbracht, wordt gewoonlijk als de klassieke periode van de Hebreeuwse literatuur beschouwd.

Uit deze tijd, vanaf 1886, dateert ook de opkomst van een Hebreeuwse dagbladers en zelfs tot de Verenigde Staten drong het Hebreeuws door. De schrijver Mendele Mocher Seforim (1835-1917) schiep een synthese tussen het Bijbelse Hebreeuws van de Haskalah-schrijvers en het rabbijnse Hebreeuws dat in de late Middeleeuwen werd gebruikt. Aldus gaf hij het moderne Hebreeuws het karakter dat het vanaf die tijd heeft behouden.

Reeds voor de pogroms zag Eliëzer Ben-Yehuda (in 1858 bij Wilna geboren en in 1922 te Jeruzalem gestorven) duidelijk het verband tussen de taal en een nationale herleving. In het voorjaar van 1879 publiceerde hij een artikel waarin hij de vestiging van een joodse staat in Palestina als een nationaal centrum voorstelde. De literaire taal van die staat zou Hebreeuws moeten zijn en diensgevolge zou de Hebreeuwse literatuur een natuurlijke voedingsbodem voor haar ontwikkeling krijgen. In de herfst van 1880 schreef hij onderweg naar Palestina: 'Vandaag spreken we nog vreemde talen, maar morgen zullen we Hebreeuws spreken.'

Ben-Yehuda bracht zijn nieuwe idee onmiddellijk in de praktijk. Op de boot van Marseille naar Jaffa begon hij reeds met zijn vrouw Hebreeuws te spreken. Zijn zoon, die in 1882 werd geboren, was het eerste kind in onze tijd dat met Hebreeuws als zijn moedertaal werd grootgebracht. Later werd hij schrijver onder de naam Itamar Ben-Avi.

Ben-Yehuda vond verwante zielen onder de ontwikkelde families in Jeruzalem

en vooral onder degenen die van Sefardische afkomst waren en gewend Hebreeuws te spreken, evenals in de Middeleeuwen toen dit de enige mogelijkheid tot communicatie was met joden die noch Ladino (een taal gebaseerd op het Middeleeuwse Spaans) noch Arabisch kenden. Het was Ben-Yehuda duidelijk dat de weg tot een algehele herleving gelegen was in het feit Hebreeuws tot de enige taal te maken waarin op school onderwijs zou moeten worden gegeven. Dit doel werd in 1888 bereikt toen de school in Risjon le-Zion alle leervakken in het Hebreeuws begon te onderwijzen. Vier jaar later besloten de onderwijskrachten in geheel Palestina uitsluitend Hebreeuws op school te gebruiken.

Toen in mei 1948 Israël werd uitgeroepen herwon het Hebreeuws de status die het een kleine tweeduizend jaar geleden, bij de val van de dynastie der Makkebeën, had verloren. Het werd de officiële taal van de staat. De herleving van het Hebreeuws is nu geen toekomst-ideaal meer. Het is een feit geworden, daar iedereen die in Israël woont als een potentieel 'Hebreeuws-spreker' kan worden beschouwd. Er waren tijden, voornamelijk gedurende perioden van massa-immigratie, dat het ernaar uitzag dat het Hebreeuws door een vloed van vreemde talen overspoeld zou worden, maar steeds weer spraken de immigranten (uitgezonderd oudere mensen) al vrij snel een mondjevol Hebreeuws. Dit was noodzakelijk voor hun werk, hun maatschappelijk leven en officiële contacten.

Zelfs al begrepen de voorstanders dat de herleving van het Hebreeuws een lange tijd zou vorderen, toch maakten velen bezwaar tegen deze gehele onderneming onder het motief dat een dode taal nooit opnieuw tot de levende talen is gaan behoren. De gebeurtenissen hebben echter bewezen dat de twijfelaars ongelijk hadden, maar de vraag blijft wat nu de oorzaak is geweest dat het Hebreeuws zich toch heeft kunnen doorzetten, terwijl pogingen om andere talen, die niet als volkomen dode talen beschouwd konden worden, minder succes hadden.

Een van de oorzaken is dat het Hebreeuws voor het joodse volk nooit een dode taal is geweest. Het was altijd overtuigd dat er eens een tijd zou aanbreken dat het naar Zion terug zou keren en dan Hebreeuws zou spreken. Maar Ben-Yehuda was degene die heeft aangetoond dat de tijd om dit te realiseren was

aangebroken en dat dit niet naar een verre toekomst verschoven moest worden. Bovendien was de immigranten uit Oost-Europa, Azië en Noord-Afrika het Hebreeuws vertrouwd. Het was immers de taal waarin zij vele, soms zelfs alle boeken lazen, de taal waarin zij dikwijls hun brieven schreven en ook de boekhouding voerden. Maar bovendien was het de taal van hun religieuze beleving.

De literatuur van de Haskala, die aan de opbloei voorafging, had het Hebreeuws al op vele andere terreinen ingevoerd. Daarvoor reeds waren de kranten die sedert 1863 in Palestina verschenen, en de meeste daarvan door joden in Oost-Europa uitgegeven, in het Hebreeuws. Gezien de wederopbouw van het joods nationaal tehuis in Palestina was er in feite geen alternatief voor de invoering van Hebreeuws. Het was de enige taal die alle joden gemeen hadden. Jiddisj en Ladino werden beide slechts door een deel van het joodse volk gesproken, en van hen die het niet spraken kon men niet verwachten dat zij een taal zouden aanvaarden die geen verband met hun eigen joods verleden had. Het was natuurlijk ook niet mogelijk om de joden die naar hun 'oud-nieuw' land terugkeerden een andere taal op te leggen, bijvoorbeeld Engels, want zij kwamen om als joden te leven en niet om de ene assimilatie voor een andere te ruilen. Het opnieuw invoeren van het Hebreeuws was dus een essentieel onderdeel van de joodse renaissance.

Door de Sefardische uitspraak aan te nemen weken Ben-Yehuda en zijn medewerkers, voor het merendeel Russische joden, bewust van hun eigen traditie af. De reden hiervan was dat de uitspraak van het Sefardiet, zoals uit Hebreeuwse woorden in contemporaine talen bleek, gelijk was aan de tijd toen het Hebreeuws nog werd gesproken.

Het belang van een taal wordt niet bepaald door haar karakter, zelfs niet door het aantal mensen die haar spreken, maar door de culturele waarden die zij voortbrengt. De verdienste van het Hebreeuws is dat zijn literatuur zich over drieduizend jaar uitstrekt, waaronder het meest bekende boek, de Bijbel, is begrepen. Daar komt bij dat vele boeken uit deze periode nog steeds door hen die

het Hebreeuws machtig zijn, worden gelezen. In de eerste plaats natuurlijk Tenach, maar ook de Misjna, de Agadah, de poëzie van Jehoda Halevi, Salomon Ibn Gabirol en andere middeleeuwse dichters. Hieraan kan nog worden toegevoegd de filosofen wier werk in hun tijd uit het Arabisch was vertaald of in het Hebreeuws geschreven. Circa 40 jaar geleden kon van een geheel andere literatuur worden kennis genomen, namelijk die van de Dode-Zee-Rollen.

Toch blijft het een wonderlijke zaak dat een zo eeuwenoude taal zich de eeuwen door heeft weten te handhaven en weer tot een scheppend element in de joodse samenleving is geworden.

Jo Weijel

Het nevenstaande artikel werd overgenomen uit 'De Joodse Wachter', orgaan van de Nederlandse Zionistenbond.